(p. 52—53). În vreme ce epilogul (p. 53—54) sintetizează asemenea idei, apendicele I (p. 55—57) analizează o serie de simetrii din *Octauia*, care nu se întîlnesc niciodată la Seneca, pledînd așadar pentru atribuirea tragediei unui alt autor. Mai important ni se pare apendicele III (p. 61), care observă că în *Octauia* nu este menționat Otho, soțul Poppaeei, în momentul cînd ea devenise amanta lui Nero. În primele luni ale domniei lui Galba, cînd Otho apărea ca principalul secondant al împăratului, orice referință la el, cu caracter contrariant, era riscantă. Ceea ce pledează pentru datarea tragediei la începutul domniei lui Galba.

Într-adevăr demonstrația lui P.K. ne-a convins pe deplin. Autorul tragediei Octaviei trebuie să-și fi scris și publicat opera la începutul scurtei domnii a lui Galba. El era, cum reliefează P.K., un autor de condiție modestă (p. 53). După părerea altor cercetători, un asemenea scriitor ar putea fi Annaeus Cornutus. Desigur însă că P. K. este îndreptățit să evidențieze că *Octauia* nu trebuie analizată ca o colecție de indicii ale datei cînd a fost scrisă (p. 20). Foarte interesantă și convingătoare ni se pare analiza scriiturii viselor din tragedie ca limbaj profetic, intențional ambiguu, inspirat dintr-o anumită tradiție a poeziei antice. Nu putem decît să apreciem ca ingenioasă și foarte interesantă această contribuție a lui P.K. la studierea literaturii anilor 60—70 e.n. Noi însă am pune în relație investigarea piesei cu stilul nou : autorul tragediei Octaviei se învederează mult mai îndrăzneț, mai novator decît Seneca în contestarea tiparelor dramatice clasice.

Bibliografia opusculului, serios constituită, este bogată, dar conține totuși mai multe lacune. Astfel nu este citată esențiala contribuție a lui V. Ciaffi (*Intorno all'autore dell' Octavia*, în RFIC, 15, 1936, p. 246 și urm.), ale cărei concluzii prefigurează în parte ipotezele judicioase ale lui P. K. Nu sînt de asemenea menționate contribuțile lui José António Segurado e Campos. După bibliografie, savantul danez plasează 261 de note, erudite și în același timp interesante prin remarcile pe care le conțin.

Investigația lui Patrick Kragelund constituie o foarte prețioasă deschidere spre o nouă cercetare exhaustivă a tragediei *Octauia*. Am citit-o cu o deosebită plăcere.

București, mai 1984 *Eugen Cizek*

Lucrările Simpozionului național « Aristotel — 2300 ani de la moartea gînditorului ». Publicate de I. Fischer și E. Dumitrașcu. Craiova, Tipografia Universității, 1981, 230 p.

Prezentăm cititorilor noștri prima publicație a filialei Craiova a Societății de studii clasice : « Actele » sesiunii științifice desfășurate în zilele de 26 și 27 mai 1979 la Facultatea de filologie a Universității locale (vezi cronica Manuelei Tecușan, StCl, 19, p. 123—124). Detaliile cuprinsului, organizat pe grupări tematice (Filozofie — logică, Politică, Știință, Poetică — Retorică, Supraviețuire), pot fi găsite în *Bibliografia clasică românească* de mai sus (numerele 120, 124, 156, 158, 162, 178, 181, 182, 183, 190, 197, 198 de la p. 110—112). Adăugăm numai că volumul se deschide (p. 5—10) cu prezentarea ședinței inaugurale și se încheie (p. 219—228) cu ședința conclusivă. E de remarcat că intervențiile din aceste ședințe cu caracter festiv s-au îndreptat nu numai spre evocarea personalității lui Aristotel, ci, mai ales, spre actualitatea permanentă a studiilor antice în general.

Din nefericire, condițiile grafice ale volumului nu sînt la înălțimea conținutului și a importanței manifestării (care a reunit specialiști din cele mai importante centre ale țării) ; ideea inițială de a-l tipări a fost pînă la urmă abandonată în favoarea reprografierii, ceea ce, în principiu, ar fi putut reprezenta o pierdere minoră, dacă tehnica procedeului, insuficient dominată, desigur, de mînuitorii ei, n-ar fi avut ca rezultat o prezentare inestetică, cu pagini uneori greu lizibile. Tirajul, infim, nu va contribui la răspîndirea mulțumitoare a studiilor expuse în cadrul simpozionului (fapt care a determinat pe editori să dea autorilor libertatea de a-și republica, eventual în limbi străine, contribuțiile), dar va permite totuși fixarea în memoria participanților a unei manifestări excelent organizate (în primul rînd de președintele filialei și editor al textelor, E. Dumitrașcu).

Este un început care se cuvine oricum salutat, deoarece cuprinde, în sine, promisiunea unei dezvoltări ulterioare, pe care o sperăm cît mai fructuoasă.

București, mai 1983 *I.F.*

PETER GARNSEY (ed.), *Non-slave Labour in the Greco-Roman World*. Cambridge Philological Society, 1980, 99 p. (Supplementary Volume no. 6)

În ciuda dimensiunilor sale modeste, volumul publicat prin grija lui P. Garnsey și care reunește contribuțiile prezentate în cadrul secției de istorie antică a celei de a șaptea Conferințe internaționale de istorie economică (Edinburgh, 1978) reprezintă o contribuție însemnată și sub aspectul temei, și sub cel al direcțiilor ulterioare de cercetare pe care le deschide.

Organizată de Sir Moses Finley, dezbaterea referitoare la munca « non-servilă » în societatea greacă, elenistică şi romană poartă amprenta tezelor generale şi a unora dintre concluziile formulate de marele istoric al economiei şi societăţii antice, începînd chiar cu conceptul de *non-slave labour*, care trimite, în forma sa litotică, la una din componentele fundamentale ale concepţiei lui Finley despre structurile sociale antice, originar dispuse într-un spectru continuu de statute de dependenţă în care o polarizare ulterioară introduce clivajul radical *libertate/sclavie*. Refuzul unor distincţii categorice de natură formală duce nu atît la *oxymora* de tipul « dependent free labour system », cu care cititorul se obişnuieşte repede de altminteri, cît la o radicalizare a demersului cercetării, atentă tot timpul la distincţia între conţinutul real şi forma instituţională a raporturilor sociale. Împreună cu constatarea — comună tuturor autorilor care şi-au adus contribuţia la dezbaterea la care ne referim — imposibilităţii unei evaluări cantitative corecte a locului pe care producţia « non-servilă » il ocupă în economia şi societatea antică, de unde decurge orientarea către o evaluare c a l i t a t i v ă deopotrivă posibilă şi necesară în actualul stadiu al cercetării, aceste elemente reprezintă motive comune, conferind unitate şi coerenţă volumului, reunind cercetări mai extinse sau intervenţii mai succinte datorate unui număr de opt reputaţi istorici ai antichităţii: Peter Garnsey, care semnează Introducerea (p. 1—5) şi raportul *Non-Slave Labour in the Roman World* (p. 34—47); Yvon Garlan (*Le travail libre en Grèce ancienne*, p. 6—22); E. Ch. Welskopf (*Free Labour in the City of Athens*, p. 23—25); E. Lepore (*Grecia: il lavoro urbano*, p. 26—29); H. Kreissig (*Free Labour in the Hellenistic Age*, p. 30—33); S. M. Treggiari (*Urban Labour in Rome: Mercennarii and Tabernarii*, p. 48—64); J. E. Skydsgaard (*Non-slave Labour in Rural Italy during the Late Republic*, p. 65 — 72) şi C. R. Whittaker (*Rural Labour in three Roman Provinces*, p. 73—99).

Contribuţiile referitoare la economia greacă, începînd cu cea foarte nuanţată, a lui Yvon Garlan, însumează un efort fertil de reexaminare a problemelor sub dubla incidenţă a raporturilor socio-economice ca atare, dar şi a impactului structurilor politice şi mentalităţilor civice asupra locului şi rolului diferitelor categorii de lucrători liberi în societatea greacă. Dominată prin forţa împrejurărilor de documentaţia ateniană, secţiunea consacrată lumii greceşti nu ia decît incidental în discuţie problema producătorilor dependenţi în agricultura cetăţilor unde prevalează « modelul hilotic ». Departe de a reprezenta o carenţă, această opţiune permite aprofundarea unor domenii mai puţin investigate în ultima vreme decît acela al categoriilor *metaxy eleutheron kai doulon*; cîştigul dobîndit astfel e notabil, fie că-i vorba de varietatea categoriilor socio-profesionale examinate de Garlan, de precizia sintetică a concluziilor Elisabethei Welskopf sau de schiţa de istorie a *demos*-ului urban pe care o realizează, într-un text deosebit de dens, Ettore Lepore. Comunicarea lui H. Kreissig, consacrată muncii non-servile în lumea elenistică, pune în lumină aspecte particulare de un deosebit interes referitoare atît la progresul muncii retribuite (*paid labour*) în centrele urbane (poate şi sacerdotale) ale Orientului, cît şi la dubla relaţie între acest tip de activitate, munca servilă şi statutele de dependenţă din agricultură.

Mai extinsă ca spaţiu şi, măcar în parte, ca arie de cuprindere, secţiunea referitoare la munca non-servilă în lumea romană porneşte şi ea de la distincţii particularizate între diferitele tipuri şi categorii de muncă non-servilă — arendaşi şi liberţi, clienţi şi *mercennarii*, meşteşugari « self-employed » şi administratori. Una din concluziile cele mai importante ale cercetării lui P. Garnsey, susţinută în aspecte particulare şi de cele ale lui J. E. Skydsgaard şi C. R. Whittaker, se referă la caracterul limitat al exploatării mîinii de lucru servile în agricultura romană şi, corespunzător, la importanţa diferitelor forme de dependenţă, *de facto* şi *de iure*, asigurînd exploatarea în acest sector dominant al producţiei antice. Contribuţia lui S. M. Treggiari despre meşteşuguri şi meşteşugari la Roma pune în evidenţă varietatea serviciilor oferite, gradul înalt de specializare a activităţilor artizanale, de la *citrarii*, lucrători în lemn preţios, la *alipilus* (depilator axial); pitorescul acestor îndeletniciri e mai puţin însemnat poate decît mărturia cu privire la diversificarea îndeletnicirilor secundare şi terţiare la Roma (lista de *opifices* şi *tabernarii* menţionaţi în inscripţii cuprinde numai pentru Roma 160 de specialităţi); mai puţin important, oricum, decît concluzia de ansamblu, contrazicînd integral acea *communis opinio* după care locuitorii Romei imperiale erau în chip majoritar o plebe parazitară fără ocupaţie.

Concluziile sînt sintetizate de Peter Garnsey în introducere, care pune în evidenţă atît importanţa demonstraţiilor şi analizelor însumate de prezentul volum, cît şi direcţiile ulterioare de continuare a cercetării. Alături de diversificarea şi aprofundarea studiilor particulare referitoare la cetăţi anume (Atena, dar şi altele), la provincii şi grupuri de provincii ale Imperiului roman, care pot îmbogăţi şi nuanţa încă şi mai mult concluziile etapei actuale, o direcţie complementară pare a se impune ca indispensabilă progresului real al cercetării — aceea a relaţiei între munca non-servilă şi proprietate pe planul socio-economic, între munca liberă şi calitatea de cetăţean pe planul suprastructurilor. Căci, dacă un concept global ca acela de *non-slave labour* poate fi funcţional şi, am zice, autarkic, în examinarea raporturilor de producţie urbane, el e doar în parte operant în domeniul raporturilor agrare, unde riscă să neutralizeze opoziţia, constitutivă pentru cetatea antică, între p r o p r i e t a r u l a g r a r - c e t ă ţ e a n

şi restul persoanelor şi grupurilor într-un fel sau altul angajate în producţia agricolă. Nu atît munca non-servilă în sine, cît relaţia ei cu sfera proprietăţii — şi, implicit, a politicului — poate elucida cu adevărat probleme esenţiale, cum ar fi aceea a locului ţărănimii libere în instituirea şi progresul cetăţii antice, tocmai pornind de la interferenţele, dar şi de la parţiala non-coincidenţă între configuraţia raporturilor productive şi cea a structurilor fundamentale ale politicului în lumea antică.

Bucureşti, iunie 1983 *Zoe Petre*

KOSTAS BURASELIS, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasien.* München, Verlag C.H. Beck, 1982, XI+208 p. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 73)

Macedonia, prin poziţia geografică, ocupa colţul de nord-vest al mării Egee, dar interesele şi relaţiile sale politice o legau mai degrabă de interior, ca putere continentală. Structura regatului macedonean, dominată de forme tradiţionale, dacă nu chiar arhaice, nu oferea o deschidere către mare şi spre o politică angrenată în interesele egeene. Dar Filip al II-lea şi marea aventură asiatică a lui Alexandru au transformat rapid Egeea într-un lac macedonean, plasată de aici înainte în centrul politicii internaţionale a diadohilor. K. B. îşi propune să examineze locul acestui spaţiu în politica regilor macedoneni, în veacul care urmează morţii lui Filip III Arrhidaios (315—231), şi anume între urcarea pe tron a lui Kassandros şi moartea lui Antigonos Gonatas.

Astfel, Kassandros a urmărit să ocupe în vestul Asiei Mici doar cîteva avanposturi macedonene, pentru a forma o primă linie defensivă împotriva unor eventuale atacuri ale celorlalţi diadohi dinspre Răsărit. În opinia autorului, Kassandros nu a avut intenţia de a obţine expansiunea macedoneană în această regiune, pentru care ar fi avut nevoie de o flotă puternică. El s-a menţinut numai în cadrul bunei tradiţii continentale macedonene. Situaţia se schimbă sub domnia lui Demetrios Poliorketes, care a considerat urcarea sa pe tron nu ca ţel final al carierei sale politice, ci ca o poziţie cîştigată în vederea reactualizării politicii antigonide din Egeea şi din interiorul Asiei. Asemenea aspiraţii au izvorît şi din schimbarea structurii dominaţiei sale asupra oraşelor greceşti : ca rege al Macedoniei el obţinuse — în ciuda trecutului său de « eliberator » al grecilor — un sever control şi limitare a libertăţii acestora, nemaiputînd conta pe loialitatea lor.

Antigonos Gonatas, după urcarea sa pe tron (276), a încercat să ia o poziţie rezonabilă, de compromis între trecutul antigonid şi interesele de atunci ale Macedoniei. Conservarea unei flote considerabile şi refacerea hegemoniei asupra peninsulei greceşti au fost însă considerate drept un pericol potenţial de către Ptolemei. Prin războiul chremonidic, ei au încercat să îngrădească creşterea puterii macedonene şi dominaţia lor în Egeea. Antigonos înţelegea însă că stăpînirea acestei mări era vitală pentru Macedonia. Cele două bătălii navale cîştigate de el (Kos, Andros) împotriva Ptolemeilor i-au asigurat dominaţia asupra Cicladelor. După moartea sa, executarea următorilor paşi pe drumul insulelor egeene către Răsărit avea să rămînă mult timp un deziderat.

Bucureşti, mai 1984 *Petre Alexandrescu*

EUGEN CIZEK, *Néron*. Paris, Librairie Arthème Fayard, 1982, 474 p.

Cunoscut specialist în domeniul istoriei politice şi culturale a principatului, profesorul E. Cizek a publicat recent în prestigioasa editură pariziană Arthème Fayard o biografie a lui Nero. Cu zece ani în urmă acelaşi autor publicase în editura E. J. Brill un amplu studiu intitulat *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, redactat după toate canoanele monografiilor ştiinţifice, cu numeroase discuţii critice ale izvoarelor şi ale principalelor interpretări moderne. Spre deosebire de *L'époque de Néron*, biografia are un caracter de popularizare, astfel încît, fără să sacrifice spiritul ştiinţific, autorul renunţă la o serie de discuţii care ar fi fost oţioase, dat fiind că biografia se adresează publicului larg. Capitolele cărţii sînt următoarele: *Néron et son image, La pérsonnalité de Néron, L'inspiration politique et idéologique, Le néronisme, La cour et les micro-unités sociales, La politique intérieure et la société romaine, La politique extérieure, Religion, culture et styles, La chute de Néron, Conclusion*, urmate de două apendice (Repere cronologice, izvoare) şi de o bibliografie selectivă grupată tematic.